

Twentse kluundellen

JOHAN TEN HOOPEN

Bij het begrip 'klunen' denken de meesten van ons waarschijnlijk in eerste instantie aan de Elfstedentocht en het daarbij onhandig op schaatsen over land lopen. Maar het begrip kan breder worden geïnterpreteerd. In Twente liggen kluundellen, plekken in het halfnatuurlijke landschap die alles te maken hebben met de bereiding van kluun of kluin, turf op z'n Twents (Schönfeld, 1980).

De bereiding van kluunturf in Twente bezit overeenkomsten met het Friese *klunen* als we bedenken dat het opgebaggerde veen met de voeten, door mensen maar ook door paarden, werd fijn getrapt. Hierna werd de gemengde massa glad uitgespreid om er vervolgens turven van te kunnen snijden. Deze wijze van turfbereiding was vergelijkbaar met die in bijvoorbeeld het Hollands-Utrechtse laagveengebied. Een opvallend hulpmiddel bij de turfbereiding in dat gebied was de *mengbak*, een op een platbodemboot gelijkende bak waarin het veen tot een egale massa werd fijngetrapt. In het oosten van Nederland werd deze vorm van turfwinning gebezigd in en rond vennen en venen. In plaats van de mengbak fungeerden in Twente echter kluundellen, veelal platte of schotelvormige vloeren en kuilen waarvan de laatste als eenmans(kluun)gaten in het halfnatuurlijke heide- en vennenlandschap zijn terug te vinden. Een kluundel – een del is de (lemen) vloer, het stalgedeelte van de Twentse boerderij – is de andere variant welke ons naar één van de reservaten van Landschap Overijssel zal voeren.

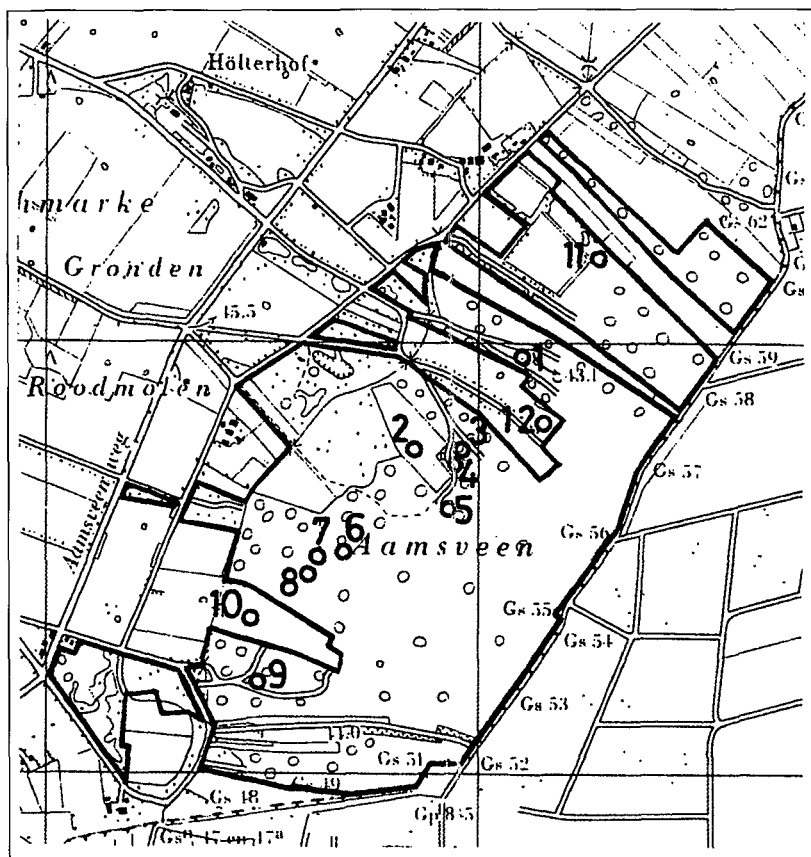
KLUUNPLAATSEN: LIGGING, VORM EN GROOTTE

In heidevennen en venen waar zich vanaf het Holoceen veen heeft kunnen ontwikkelen wijzen veldnamen op de aanwezigheid van dit cultuurhistorische fenomeen. Ook in topografische atlanten komen we in Twente namen tegen die hiernaar verwijzen, zoals het Kluunven in Beckum, een Kluunvenweg in Tubbergen en 't Kluunven bij Wierden. Dankzij mededelingen van bewoners ter plaatse kwamen kluungaten in Langeveen en Buurse (Broekheurne) aan het licht. In een drietal reservaten van Landschap

Overijssel, het Molenvenn, de Bergvennen en het Aamsveen zijn fraaie voorbeelden van kluunplaatsen in allerlei variaties aanwezig.

Kluundellen zijn vooral ronde, soms ovale en meestal platte vloeren die of bestraat met veldkeien (Aamsveen) of in een onbestrate vorm voorkomen (Bergvennen), welke dan schotelvormig en licht verdiept uitgegraven zijn. De ronde vorm van bestrate kluunplaatsen houdt verband met het gebruik van een paard dat geleid aan een touw vanaf een in het midden van de kluunplaats staande paal rond moest kunnen stappen om het kluitervormige veen fijn te kunnen trappen. In het centrum van de kluunplaats treffen we daarvoor regelmatig een paalgat aan. De bestrate kluunplaatsen vertonen fraaie legpatronen en waren meestal voorzien van een op- en afrit. Om het turfmengsel zonodig aan te kunnen lengen met water is soms een kleine sloot of put aanwezig. De grootte van de kluunplaatsen varieert van 80 tot 160 vierkante meter, waarbij de diameter van de ronde kluunplaatsen 10 tot 14 meter beslaat.

Kluungaten zijn kleine, aan de venoever uitgegraven eenmansgaten (Bergvennen, Molenvenn) met een diameter van 1 à 1,5 meter waar een persoon een kleine hoeveelheid turven kon bereiden. Voor zowel de bereiding als voor het laten drogen van het turfmengsel kon door middel van een aan het kluungat verbonden greppel naar behoefte water worden aan- en afgevoerd. In zuid-Twente (Beckum) zijn diepere kluungaten aangetroffen van een formaat, vergelijkbaar met dat van de kluundellen in het Aamsveen waarbij eveneens paarden voor het mengen van de turfmassa werden ingezet.

Legenda bij kaart:

1. Kromhofsdel
2. Boersdel
3. Zwartkotsdel
4. Holsinksdel
5. Egerinksdel
6. Lippinkhofsdel
7. Verwooldsdel
8. Onbekend
9. Stroinksdel
10. Wagelaarsdel
11. Zeggeltsdel
12. Kromhofsdel

Kaartje met ligging van de 12 kluundellen in het Aamsveen.

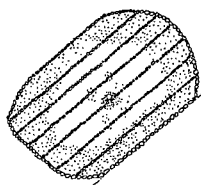
Deze kaart toont de ligging van twaalf kluunplaatsen die door medewerkers van de sociale werkvoorziening tijdens onderhoudswerkzaamheden zijn ontdekt. Dankzij veldnamenonderzoek konden er namen aan de veen-

percelen worden gegeven, refererend aan de voormalige eigenaren van de veenpercelen. Na de restauratie zijn 11 kluunplaatsen weer 'aan de natuur overgelaten'. De Kromhofsdel - aan de rand van het rondlopende natuurpad - is blijvend zichtbaar gehouden en kan door bezoekers van het reservaat worden bezocht.

HET AAMSVEEN

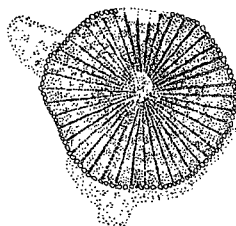
In dit voormalige hoogveengebied aan de Nederlands-Duitse grens, één van de belangrijke reservaatgebieden van Landschap Overijssel, is in vorige eeuwen aan Nederlandse zijde door de omwonende boeren turf gegraven. Nadat in eerste instantie van de hogere delen van het veen de turven eenvoudig waren af te steken, leverde het hieronder liggende natte en veelal onder water liggende veen meer problemen op bij

de winning en werd hier de kluunveenmethode gehanteerd. Hiervoor werden meer dan 10 met veldkeien bestrate kluunplaatsen aan de rand van het veen op de zandige ondergrond aangelegd. De veldkeien waren afkomstig van de in cultuur gebrachte stuwwalbodemplaat aan de westzijde van het veen. Twee kluunplaatsen werden in het natte veen aangelegd. Bij de restauratie van één daarvan bleek deze op een fundering van boomstammen te zijn aangelegd met daar-

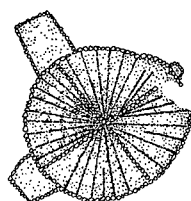

STROINKSDEL

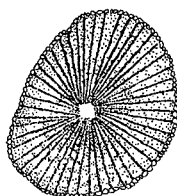
KLUUNPLAATSEN IN
HET AAMSVEEN

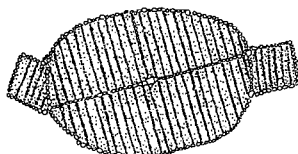
VERWOOLDSDEL

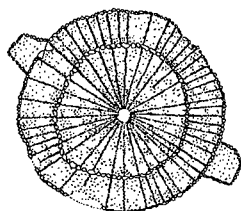
ENGERINGSDEL

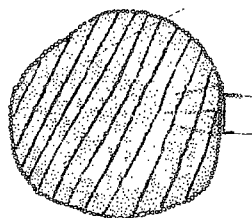
ONBEKEND

DE HOERSDEL

ZWARTKOTSDDEL

HOLSZIKSDDEL

Tekeningen van de kluundellen in het Aamsveen
Deze tekeningen van 7 kluundellen in het Aamsveen tonen de diversiteit in vorm die dit soort plekken kunnen aannemen. Ze zijn alle gemaakt van veldkeien. Enkele hebben een radiaal patroon met een paalgat in het midden. Rond deze paal liepen de paarden die de 'kluun' fijntraptten. Verder valt op dat een aantal kluundellen een op- en afrit bezit, zoals de Zwartkotsdel.

op weer een laag veen en grof zand. Een brede sloot reikte daarbij tot aan deze kluunplaats en samen met een provisorische beschoeiing (steiger) duidt dit mogelijk op de aanvoer van baggerturf door middel van een kleine platte boot. Een soortgelijke voorziening werd bij een tweede kluunplaats ontdekt.

Bij meerdere kluunplaatsen was voor de aan- en afvoer van bagger en turven een op- en afrit van veldkeien aanwezig en aan de rand tevens een gat of een kleine greppel voor het aan- en afvoeren van water.

Van één van de kluunplaatsen is de vloeroppervlakte, gezien de twee aanwezige stenen opsluitranden, tijdens de gebruikperiode ver groot van 79 naar 154 vierkante meter. Twee andere langwerpige kluunplaatsen hebben een grootte van respectievelijk 92 en 95 vierkante meter. Op basis van deze cijfers is het mogelijk een voorstelling te maken van de aanzienlijke hoeveelheden turf die vanaf deze plaatsen naar de boerderijen in de Eschmarke zijn vervoerd.

KLUUNPLAATSEN ELDERS IN TWENTE

Na de kluundellen in het Aamsveen, die uitvoerig zijn onderzocht en gedocumenteerd, hieronder nog een aantal voorbeelden uit andere delen van Twente.

Bergvennen

Het reservaat Bergvennen (ten oosten van Latrop) is vooral bekend vanwege het voorkomen van bijzondere plantensoorten als Waterlobelia en Oeverkruid. De vennen, met luisterrijke namen als Pluzenvan, Bokjesven en Krakenvan, zijn natuurlijke laagtes die waarschijnlijk na de ijstijden zijn ontstaan door smeltwater van de Dinkel en door de wind afgezet dekzand.

Dat in de vennen hier ook gebaggerd is bewijst mogelijk ook de plaatselijke benaming van één van de zeven vennen, het 'Bargensven', vrij vertaald 'het ven waarin gebaggerd werd'. Een ander ven was, voordat het door biologen tot 'Lobeliaven' werd vernoemd, ooit een trilveen

Foto van de Verwooldsdel uit de periode dat deze is ontdekt (rond 1970). Nadat deze is onderzocht en ingetekend is ze weer met aarde overdekt en zo weer 'aan de natuur teruggegeven' (foto Johan ten Hoopen).

met de fraaie veldnaam 'Stok zien Bloasbalg'. Als gevolg van de afgelegen ligging zijn de Bergvennen pas sinds de 18e eeuw door boeren uit de buurtschap Breklenkamp gebruikt voor de turfwinning. Het resultaat hiervan is wel dat vennen vaak tot op de zandige bodem zijn uitgeveend. En dat komt goed uit, omdat voor het behoud van de eerder genoemde bijzondere plantensoorten een schone en zandige bodem is vereist. Voor dit doel is in 1993/94 een aantal vennen geheel schoongemaakt, waarbij op de ondiepe bodem van één van de vennen sporen van een tiental kluunplaatsen zijn ontdekt. Deze hebben een ovale vorm en zijn schotelachtig ondiep uitgegraven. Opvallend verschil met de kluunplaatsen in het Aamsveen is dat een keienvloer geheel

Schoonmaakwerkzaamheden door de natuurwerkgroep EnHOe aan de Kromhofsdel, de enige nog zichtbare kluunplaats in het Aamsveen (foto: Erwin Bouwmeester, natuurwerkgroep EnHOe!).

ontbreekt, een natuurlijk gegeven vanwege het 'keienloze' dekzand rond de Bergvennen. Het is niet bekend of op deze kluunplaatsen ook met paarden is gewerkt. Gezien de geringere oppervlakte en de relatief onstabiele zandbodem kan dit eigenlijk worden uitgesloten. De ligging van de kluunplaatsen heeft te maken met de ligging van het restveen in de slenken van het ven. Om hier bij te kunnen komen kon het ven in de zomer voor grote delen droog worden gelegd. De turven die vervolgens op het eiland werden gedroogd konden – doordat dit tot een tijdelijk schiereiland was gemaakt – met paard en wagen worden afgevoerd. Hoger op de oevers van hetzelfde ven vinden we een aantal van de al eerder besproken kluunga-

ten. De ligging ervan duidt mogelijk op turfbe-
reiding in een ander jaargetijde (winter) en ge-
bruik van andere grondstoffen, zoals een meng-
sel van gemaaide/geplagde dopheide en slib af-
komstig uit het ven.

Molenven en Lonnekermeer

Het Molenven bij Saasveld is het oudste natuur-
reservaat van Twente en is door museum 'Natu-
ra Docet' in erfpacht en voor beheer aan Land-
schap Overijssel uitgegeven. In het oorspron-
kelijk heideven – dat een bijzondere natuurlijke
(bos)ontwikkeling heeft doorgemaakt van meer
dan zestig jaar – komen eveneens een aantal
kluungaten voor.

Ook in het 'kersverse' reservaat het Lonneker-
meer van het Landschap Overijssel (op de grens
van de gemeente Enschede en de gemeente Din-
kelland) vinden we verscholen in een natuurlijk
verbodst perceel met natte heide kluungaten langs
de oever van een met gageel begroeid vennetje.

Kluunven Beckum

In de jaren zeventig van de 20e eeuw is in een inventarisatierapport over de natuurwaarden van het bij Beckum gelegen Kluunven melding gemaakt van de vroegere kluunveenbereiding, maar op een andere manier dan eerder in dit artikel beschreven. Een citaat uit het rapport: *Bij het klunen werd met de schop de op een lage plek in de heide aanwezige zwarte, slappe modder tot op de minerale ondergrond uitgeschept en in een – in de nabijheid gegraven kuil van 5 à 6 meter doorsnede en 70 tot 80 centimeter diepte – overgebracht. Tijdens het vullen van de kuil met modder werd er laagsgewijze struikheide ingeworpen. Na de brij 8 tot 14 dagen tijd gegeven te hebben om wat in te drogen, liet men er een paard in rond stappen, waardoor het mengsel van hei en modder werd gekneed. Door vrouwen werden daarna kleine bakjes met het stijve papje gevuld. Na het drogen kreeg men zodoende de zwarte turven, kluun genoemd.*

Kluungat Bergvennen.

Ook in het reservaat Bergvennen zijn sporen van kluunplaatsen aangetroffen. In tegenstelling tot die in het Aamsveen kennen deze echter geen keienvloer. Ze zijn bovendien kleiner, hoofdzakelijk ovaal van vorm en schotelachtig en ondiep uitgegraven (foto Johan ten Hoopen).

TOT SLOT

Kluundellen en kluungaten zijn bijzondere cultuurhistorische elementen die herinneren aan de kleinschalige turfwinning door boeren. Bij enkele natuurontwikkelingsprojecten zijn toevallig verschillende van dit soort plekken ontdekt. Zo goed en zo kwaad het kon is de geschiedenis van deze plekken vastgelegd, maar het zou goed zijn meer onderzoek te doen naar de geschiedenis en landschappelijke sporen van de boerenturfwinning. Hier ligt duidelijk een rol voor historisch-geografen, historici en archeologen.

Schoonmaakwerkzaamheden aan de Kromhofsdel, de enige nog zichtbare kluunplaats in het Aamsveen (foto: Erwin Bouwmeester, natuurwerkgroep EnHOe!).

Van beheerders wordt een gezonde mate van bevologenheid gevraagd. Zij dienen bij beheerplannen integraal te leren kijken. Beheerders krijgen weliswaar steeds meer oog voor de menselijke geschiedenis van de natuurgebieden die ze in beheer hebben, maar dit zou meer dan nu het geval is gebaseerd moeten zijn op wetenschappelijk onderzoek.

'Kluundellen' in Twente (province of Overijssel)
In the 18th and 19th century local farmers in Twente, a part of the province of Overijssel, used the fens for the winning of peat on a small-scale. The remains of this activity were found by coincidence during nature-development activities by Landschap Overijssel. The production of peat on a small scale as practised there used to be very common, but in Twente it was done in what appears

to be a very characteristic manner. The places where the peat was tamped – by horse or by man – were made of stones laid in a very structured manner. In the regional language they are called 'kluun'-places, after the word klunen, meaning tamping.

LITERATUUR

- CROMPVOETS, H.J.G. (1981). Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België. Rodopi, Amsterdam (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 45).
- SCHÖNFELD, M. (1980). Veldnamen in Nederland. Arnhem.
- SMIDT TH. DE, G. VAN LEEUWEN EN E. VAN DER VOO (1962). Twente-Natuurhistorisch III: heiden, vennen en vennen. Wetenschappelijke mededelingen KNNV, nr 43.